

Близнюк Вікторія Валеріївна,
доктор економічних наук, старший науковий співробітник;
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України;
Яценко Любов Дмитрівна,
головний консультант;
Національний інститут стратегічних досліджень

ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА ЗАВДАННЯ

Людський капітал є головним ресурсом країни, він виступає драйвером економічного розвитку, провідним чинником науково-технічного прогресу та формування конкурентних переваг держави на світових ринках. Він визначає можливості економічної стійкості, соціального розвитку.

В Україні сформований потужний людський капітал, який вирізняється високим рівнем освіти, вмотивованістю, актуалізацією набутих навичок, в тому числі й у ІТ сфері, що є важливим з огляду на вимоги сучасних тенденцій щодо інформатизації та цифровізації суспільства. У вимірі міжнародних досліджень рівень освіти середнього жителя України перевищує показники громадян інших країн з високим рівнем доходів, таких як Німеччина, Велика Британія. Україна входить до числа лідерів за показником охоплення населення вищою освітою, до початку повномасштабної війни рік рівень охоплення населення вищою освітою становив близько 80%. Частка населення у віці понад 25 років з вищою та незакінченою вищою освітою становила більше 40% та перевершувала середній показник країн ОЕСР і багатьох інших країн світу[1]. За даними останнього Міжнародного дослідження якості освіти PISA, що є одним із найавторитетніших джерел інформації про середню освіту у світі, у 2022 р. Україна за оцінками, що здійснювалися з урахуванням трьох компетентностей (читацька, математична, природничо-наукова) продемонструвала результати «нижчими за середні». За результатами оцінок наша країна зайняла позицію між Люксембургом та Ізраїлем[2]. За Індексом людського розвитку, що розраховується фахівцями ООН, Україна посідає місце серед групи країн з високим рівнем розвитку.

Поряд з цим варто відзначити, що за тривалий період соціально-економічних перетворень в нашій країні накопичені й значні проблеми у сферах як формування, так реалізації людського капіталу. Зокрема, це пов'язано з питаннями недостатньої ефективності медичної сфери та сформованості культури здорового способу життя, що негативно відображається на здоров'ї населення. Про це свідчать невтішні медико-демографічні показники: за очікуваною тривалістю життя Україна є аутсайдером серед країн Європи, наша країна, навіть в мирний період, мала високі показники смертності, захворюваності та інвалідизації. Поряд з цим, накопичені суттєві проблеми у сфері освіти та професійної підготовки. Дослідження Світовим банком «Навички

для зайнятості та продуктивності», засвідчило, що вищий рівень освіти в Україні не гарантує наявності навіть базових когнітивних навичок або досягнення вищого рівня таких навичок у порівнянні з іншими країнами [1]. Існуючі дисбаланси на вітчизняному ринку праці свідчать про недосконалість системи освітньо-професійної підготовки та її неузгодженості з потребами трудової сфери, що негативно відображається на рівні життя працездатного населення та їх родин, сприяє зростанню майнового розшарування і збільшенню ймовірності поширення бідності, призводить до скорочення рівня купівельної спроможності населення, податкових надходжень і зменшення обсягів виробництва, зумовлює виникнення та посилення соціальної напруженості в суспільстві. Усі ці проблеми в умовах відсутності стійких позитивних трендів соціально-економічного розвитку протягом трансформаційного періоду виступають гальмом на шляху формування і успішної реалізації людського капіталу.

Повномасштабна війна в Україні поглиблює накопичені проблеми та формує нові виклики та загрози у сфері формування та використання людського капіталу. Прямі збитки, нанесені інфраструктурі України в ході війни, що станом на січень 2024 року сягнули майже 155 млрд. дол. США, посилюють ризики суспільного розвитку, трудової діяльності, добробуту населення, мотивації до самореалізації. Адже ці збитки пов'язані зі пошкодженням та руйнацією об'єктів інфраструктури, житлового фонду, промисловості, енергетики, сфер освіти та охорони здоров'я. На першому місці за сумою збитків залишається житловий фонд. Внаслідок бойових дій та регулярних обстрілів щодня кількість пошкоджених та зруйнованих житлових будинків станом на січень 2024 року становила понад 250 тисяч, з них – 222 тисяч приватних будинків, понад 27 тисяч – багатоквартирних та 526 гуртожитків. З початку повномасштабного вторгнення агресора на територію України станом на початок року було пошкоджено, зруйновано або захоплено понад 16 тис одиниць комунального транспорту, 3,8 тис закладів освіти, 1,8 тис закладів культури, 580 адмінбудівель державного та місцевого управління, 426 лікарень, 348 релігійних установ, 48 соціальних центрів тощо [3].

Криза в Україні, спричинена тривалою повномасштабною війною, відображається на кількісних та якісних характеристиках людського капіталу та на траєкторії його розвитку, загострюючи проблеми, накопичені у попередній період. Передовсім, значно скоротилась чисельність носіїв людського капіталу, тобто населення країни. Скорочення населення, яке й раніше було доволі інтенсивним, значно прискорилося. За оцінками Інституту демографії війна призвела до скорочення чисельності населення до 36,3 млн, у т.ч. на підконтрольних Україні територіях – 31,5 млн. За оцінками Міжнародного валютного фонду населення країни в 2024 р. може становити 33,4 млн осіб [4].

Основною причиною скорочення населення України залишається низька народжуваність, яка в результаті війни ще більше зменшилася. За даними Міністерства юстиції, протягом 2023 р. в Україні зареєстровано 187,4 тис. народжень, що на дев'ять відсотків менше, ніж за перший рік вторгнення (206

032 дитини), та на 31,5 % менше, ніж у 2021 р., коли народилися 273,8 тис. дітей [5].

Водночас внаслідок збройної агресії РФ значно зросла передчасна смертність, яка і до вторгнення була високою через неналежну доступність та якість медичних послуг, низький добробут частини населення, тобто чинники, які в результаті війни значно посилюються. Крім того, війна спричинила прямі втрати серед військових і цивільного населення. Також суттєво зросла кількість осіб, які отримали інвалідність. В результаті середня очікувана тривалість життя скоротилась з 66,4 року (чоловіки) і 76,2 року (жінки) у 2020 р. до 57,3 і 70,9 відповідно у 2023 р. (експертна оцінка) [6].

Серйозною загрозою для людського капіталу є масова вимушена міграція населення. За підрахунками УВКБ ООН, в Європі перебувають понад 6 млн біженців війни з України (у т.ч. приблизно 1,3 млн в РФ та Білорусі), в інших країнах – ще понад 500 тис. Рівень освіти біженців війни є вищим, ніж серед населення України в цілому (за даними різних досліджень, особи з вищою освітою становлять до 70 % біженців війни), переважна більшість дорослих біженців (75 %) до виїзду з України працювала, причому половина – на керівних посадах [7]. Таким чином, внаслідок виїзду переважно працездатних громадян з високим освітнім рівнем, а також молоді, яка мала б невдовзі поповнити склад робочої сили, вимушена міграція спричинила масштабний відтік людського капіталу, втрату частини трудового та інтелектуального потенціалу нації. Серйозні виклики для розвитку і використанні людського капіталу формуються в наслідок масштабного вимушеного внутрішнього переселення.

Поряд з цим, затяжна війна вносить суттєві зміни у функціонування економічної системи в цілому та ринку праці, зокрема. Ринок праці України, який в період повномасштабної війни суттєво змінився за кількістю робочих місць, за структурою та за географією. Це поглибило проблеми безробіття, працевлаштування, структурних невідповідностей, забезпечення сприятливих умов трудової діяльності. Рівень безробіття за оцінками дослідницької агенції Info Sapiens у 2024 р. коливається в межах 13,9-20,9%. Одним із найвідчутніших негативних наслідків кризи, спричиненою війною, є втрати доходів населення, передусім працездатного. Поряд із зменшенням номінальних доходів погіршення фінансового стану населення зумовлює дія інфляційних ризиків. За даними Info Sapiens Проксі-показник рівня бідності (частка опитаних людей, що змушена економити на їжі) у 2024 р. сягає 17,4-25,6% [8].

Віднайдення адекватної відповіді на виклики, пов'язані з формуванням, підвищенням якості та реалізацією людського капіталу в умовах збереження дії негативних чинників в період війни є необхідною умовою життєздатності економіки, успішного її відновлення та зміцнення фундаменту та суспільного прогресу.

Формування людського капіталу є багатовекторним процесом, що має свої особливості на кожному з рівнів економічної системи. На макроекономічному рівні формування людського капіталу нерозривно пов'язане з реалізацією

політики соціально-економічного розвитку, спрямованої на розвиток систем освітньо-професійної підготовки, охорони здоров'я, соціального захисту населення. На мікроекономічному рівні – формування людського капіталу обумовлюється інвестиційною активністю підприємств у освіту, професійну підготовку та здобуття навичок; ефективними стимулюючими та мотиваційними заходами, націленими на розвиток працівників; інноваційною та раціональною кадровою політикою. Окрім того, важливу роль в процесі формування людського капіталу відіграють витрати та зусилля щодо здобуття освіти та професійної підготовки, саморозвитку, самовдосконалення, оздоровлення тощо.

Результатом реалізації людського капіталу є в першу чергу продуктивність праці, якість зайнятості, конкурентоспроможність робочої сили. Ґрунтуючись на цих викладках, та враховуючи ключові засади Концепції людського розвитку, можна окреслити основні напрями щодо попередження викликів та мінімізації їх наслідків у сфері розвитку та реалізації людського капіталу, які лежать в площині базових елементів людського розвитку.

Продуктивність. Люди повинні мати можливість підвищувати продуктивність своєї діяльності, брати повноцінну участь у процесі формування доходу і трудитися за достойну винагороду. Без трудової діяльності для суспільства не можна створити сприятливі умови для розвитку людського капіталу, тому що зникають матеріальна основа цього розвитку і стимули, що забезпечують затребуваність результатів цього розвитку у динаміці. В цьому контексті важливим питанням є реалізація політики, спрямованої на забезпечення гідної праці, що виступає, передусім фундаментом стабільного розвитку. Сутність гідної праці закладена в її дуалістичній функції: з одного боку, гідна праця виступає найважливішою метою політики у сфері реалізації людського капіталу, з іншого боку, вона одночасно є діючим інструментом забезпечення якості трудового життя.

Рівність. Усі люди повинні мати рівні можливості. Усі бар'єри мають бути ліквідовані для того, щоб люди могли розвиватись та брати участь у реалізації своїх можливостей. Наявність складних нерозв'язаних проблем щодо забезпечення рівних можливостей лежить в площині реалізації принципу соціальної справедливості та потребує переосмислення ролі державної політики у вирішенні основних соціально-економічних завдань – підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, покращення умов праці та політики зайнятості, реформування систем оплати праці, соціального страхування, охорони здоров'я, освіти і професійної підготовки та інших сфер соціальної політики відповідно до європейських та світових соціальних стандартів.

Стійкість. Стійкий людський розвиток – це такий розвиток, що призводить не лише до економічного зростання, а й до справедливого розподілу його результатів. Доступ до можливостей повинен має бути забезпечений не тільки нинішнім, але й майбутнім поколінням. Стійкість передбачає справедливий розподіл можливостей розвитку між нинішніми і майбутніми поколіннями, а також у середині кожного покоління. Війна як екзистенційний виклик посилює

актуальність забезпечення суспільної стійкості, в тому числі соціальної та економічної, як необхідного базису для перемоги та повоєнного відновлення. *Забезпечення соціальної, суспільної стійкості, що розглядається у трьох вимірах:* як здатність соціальних акторів долати різні види негараздів; як здатність адаптуватися до викликів; як здатність до трансформації, до створення інституцій, які сприяють індивідуальному добробуту та стійкості суспільства в умовах криз. Спираючись на генезис цього поняття, можна стверджувати, що забезпечення стійкості – це одночасно і завдання щодо імплементації її основних засад у практику сьогодення, і всеохоплюючий інструмент досягнення цілей соціально-економічного розвитку, що постають перед сучасним суспільствами під впливом ризиків, викликів та загроз.

Розширення можливостей. Розвиток людини як особистості, розширення її можливостей та потреб перетворення її на повноцінного економічного агента має стати пріоритетом державної політики. Створення умов для ефективного розвитку людського капіталу потребує розширення можливостей доступу до якісних соціальних послуг, до формування знань і навичок, які не просто відповідають сучасним потребам суспільства та економіки, але й випереджають їх. Це забезпечить накопичення людського капіталу і посилення інтелектуальної його складової та прискорення технічного та технологічного прогресу у суспільстві, зміцнення конкурентоздатності країни у глобальному просторі.

Список використаних джерел

1. Worldbank. Дослідження сфери освіти в Україні. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/790931568661644788/pdf/Overview.pdf>
2. Стан навчання та рівності в освіті: Міжнародний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022 (переклад українською мовою) / перекл. Л. Овсяннікова; наук. ред. В. Терещенко; Український центр оцінювання якості освіти. Київ : УЦОЯО, 2024. 518 с.
3. Київська школа економіки. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/>
4. International Monetary Fund. World Economic Outlook. April 2024. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2024/04/16/world-economic-outlook-april-2024?cid=ca-com-homepage-SM2024>
5. Шепелева А. Україна втрачає людей. Як війна вплинула на демографію. Deutsche Welle. 2024.
6. Проект Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/870/>
7. OECD. What we know about the skills and early labour market outcomes of refugees from Ukraine. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/c7e694aa-en.pdf?expires=1675082642&id=id&accname=guest&checksum=570EF0C7FE8C68FE75BA738B960CBF41>

8. ЦЕС. Трекер економіки України під час війни. URL: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/>

*Бойко Оксана Анатоліївна,
кандидат наук з державного управління,
старший викладач кафедри інновацій, інформаційної
діяльності в освіті та навчання за міжнародним проектами;
Інститут державного управління та наукових досліджень
з цивільного захисту*

НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ: СОЦІОГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ

Цивільний захист України як одна із основних сфер державного управління та складова сектору безпеки і оборони в умовах війни є визначальним чинником подальшого зміцнення національної безпеки нашої держави.

В перший день введення в дію воєнного стану 24 лютого 2022 року єдину державну систему цивільного захисту розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.02.2022 № 179 – р «Про організацію функціонування єдиної державної системи цивільного захисту в умовах воєнного стану» переведено у найвищу ступінь готовності [1].

В умовах дії воєнного стану Верховною Радою України також внесено зміни до Кодексу цивільного захисту України та дано нове визначення терміну «Цивільний захист» (в редакції Закону України від 21.04.2022 № 2228-IX). Цивільний захист – це комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення, територій, майна, матеріальних і культурних цінностей від пожеж, надзвичайних ситуацій, запобігання виникненню таких ситуацій та небезпечних подій, ліквідацію їх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки [2].

Слід відзначити, що вже на початку війни було сформовано необхідні організаційно-правові засади ефективного функціонування як єдиної державної системи цивільного захисту, так і її функціональних та територіальних підсистем, органів і підрозділів цивільного захисту в умовах дії воєнного стану. Цьому сприяло оперативне прийняття впродовж 2022-2023 років Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України близько 120 нових законопроектів та тих, якими внесено необхідні зміни і доповнення до чинної нормативно-правової бази, оновлення відомчої нормативної бази МВС та ДСНС.

На Державну службу України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС) чинним законодавством покладено реалізацію державної політики у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та